

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Кам'янець, як глянути на його здалеки, стоїть в долині; а прийдеться їхати, то на горі та ще на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись-то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля репнула; середину ж зігнало до купи, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потекла, Смотрич, як от Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. Понад річкою, де місця стало, люди, що та мурашня, купки собі понагортали й живуть. Глянеш згори — голова закрутиться; глянеш знизу — шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лиш півдаха: інша під камінюкою стоїть, як під полою в батька. Камінюка нависла, вкुरіла, а хатина тулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати в Кам'янець, конче треба через воду: з Руських Фільварків і мосту нема; від цісарського (остріянького) кордону їдуть Підзамчем та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть. Тут і незавважно, що їдеш над безоднею, бо гора з горою тим мостом зведена, тільки вода шумить під ногами. Як їхати з нашого боку, то проїхавши підгорком — Польськими Фільварками, спускаються вниз та узбіччю, бо рівно не можна з'їхати, хіба впасти та вбитись.

Спустившись з гори, круто повертається соб — аж таки назад і їдеться попід скали. Цабе тут Смотрич тече, а за ним височенна самородня стоїть стіна-круча, що по ній тепер ступанка в город. Отак попід скали, як проїхати з четверть верстви, повертається цабе на міст, а за мостом соб. Тут, повище мосту, притулилась до стіни башта, а пониже, ступнів з двадцять від башти — Польська Брама: стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона і через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польсько-фільварецькім боці під скалою ж; та склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром поспоюваного серед Смотрича стоїть, де воно впало. В стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зосталось. На стіні від мосту, справа від діри, католицький образ висить — св. Ганна; зліва була башта, а тепер руїни і в них солдатська кашоварня. Оце все зветься Польська Брама. За нею в праву руку повз самісіньку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: та віднога, що на гору, йде в город крізь Вітряну Брану, а друга йде долиною повз тепер пусту порохонню, що ген-ген стоїть від Польської Брами, і в город не виходить. Цю долину один інспектор семінарії прозвав Палестиною.

День був гарячий, сказано, в серпні; сонце пекло, наче думало весь світ запалити; ворони по скалах хакали, роти пороззявлявши; вітер — щоб дихнув, листя пов'яло. Саме в цю спеку котив віз за возом все з семінаристами — та не з правдивими, а з тими новаками, що мають їх приймати в семінарію. Цим речинець по п'ятнадцяте серпня, то й посипались, мов з рукава їх вив'язав; а старшим по перше вересня, то ті ще дома гуляли. Ідуть хлопці, позгорблювались; в очах безнадія світиться та переполох, а в душі дрижаки скачуть. Господи, господи! що то буде? — кожен думає. Кожному в голові був той екзамен, що як митарства, так його не минути, коли хочеш в семінарію.

Між всякими візками та бричками та бриками була і знакома троскочуща невидимка паніматки Люборацької — везла панотця Якіма, пана Тимоху і панича Антося. Другі ж їхали, куди кому довелось: хто прямував у город, хто на Польських Фільварках остававсь, а ці потюпали Палестиною. Тут непоодаль від порохонні дімок стояв гонтою вбитий, муром обмурований, причітком до Смотрича. Тут жив собі міщанин, що в його квартирував о. Яким ще семінаристом, то й послі заїздив, коли тільки доводилось бути в Кам'янці.

Отож і тепер причалив до старого знакомого, щоб і Антося тут поставити, і самому перебути, поки діло скінчить.

Від города і від Польських Фільварків тут височенні кручі понахмурювались, наче ждуть жертви і сердяться, що не хутко йде. Так би й сказав, що це ті самі гори, що одна з одною б'ються, як в казках кажеться; та як придивишся, то правду сказавши, це не гори, а наче в проваллі на дні вигнало гриб без хвоста. Люди знайшли його, та не мігши нічого подіяти, як корпались йому на гім'ї, так і осіли, лиш краї де-де обколупали. А гриб тимчасом і закам'янів. Як не стало для всіх місця там, то хто слабіший був, скотився і осів внизу, де тільки вода ревла. Отож як на грибі Кам'янець, а в долині Палестина. В Палестині чимало семінаристів живало, та ще не поз'їздились, то Антося сам був, як палець: ні розказати, ні розпитати.

Отакомившись тут у Палестині, о. Яким і каже Антосяві:

— Завтра ж, як ітиму до консисторії, покажу тобі семінарію; а тепер, коли хоч, піди так, роздивися на город, а я ляжу, спочину.

Та Антося не пішов, тільки на двір вийшов і роздивлявся на гори та жахався, як люди лазили по них, ступаючи з прискалка на прискалок. Якби котре урвалось, то цілої кісточки не зосталось би. І аж серце хлопцеві завмирало, аж волосся їжилось, аж мало не крикне неборак, як хто схибнеться, а ті скачуть, як дикі кози, і гадки собі не мають.

Хто був у Кам'янці, той мусить знати Губернаторську площадь — штирогранястий пляц. На тім пляцу, як на пляцу, нема нічого, хіба який духовний до консисторії протягне та поліціян свариться; а по боках всякі дома йдуть: і малі і великі, і білі і сірі, і перисті; де пан живе, де простий міщанин, а так по один бік стоїть дворянське депутатське собрание. Проти цього собрания по другий бік плану на розі довгий пльондрований (кількаповерховий) дім і за ним білу церкву видно з зеленим дахом — собор. Вікна в цьому домі на спіднім пльондрі бог-зна колишні, в двадцять чотири шибки, і рамці, хоч лубові, поперегнували. Іноді тут, як в казані кипить, клекоче, і співи йдуть і сварки, і так крик та буркіт; а іноді — як у пустці, лиш вітер гуде. Як ідуть повз цей дім міщани, — а вони в Кам'янці все великої руки, до носа і віником не дістанеш: все їмосці, та егомосці. І то егомосць, що євреям воду попирає, а вони його без суду, без права товчуть; і то їмосць, що підтомлена, з дешевої, лягла під тином спочивати в будяках, — все їмосць, все егомосць! Так, як іде повз той дім їмосць, найбільше егомосць, то декотре нахилиться до вікна, крикне: «книш!» і далі потягло. То вже лиш дивись: з якого вікна, що на переді, і виставиться з півкопи дуль під самісіньким носом їх мосці, піде свист, регіт. А іноді із вищого пльондра, наче голуб'яче яйце, так і лясне на тім'я, тільки бризки підуть. Хто ж то плюнув? В вікнах чимало, та ніхто на землю й не дивиться, а кожен своє діло робить: той пісню насвистує, той таки співа стиха, той гука до камбрата, що до половини в третє вікно висунувся; другий, видно, і вчиться. З цих ніхто не плював — і не питається; то мабуть чи не з-під стріхи абощо, однак ластівки чиргикають.

Оце семінарія Подольська закону благочестія — бо там є ще й католицька, де, як каже простолюддя, «кнурики» вчать (клерики). Найхутче по тім її пізнати, що учителі лаються, як солдатва, і кричать, лаючи, аж через плац чутно; та й по тім, що в Кам'янці все як не пан, то підпанок, і по-польски балакають; тут же хіба шляхтича приставляє абощо, щоб по їх забалакав, а все по-русинськи мішма з московськими словами.

З цього-то самого розсадника розсилають капусту по всій паланції. Сюди ж мав поміститись і наш Антося Любораченко.

— Оце тобі й семінарія, — показав йому о. Яким на другий день, і сам потяг у консисторію. А Антося був не з перших, що з'їхались для екзамену, а трохи чи не з останніх, то й прийшовши під класи, застав чималий гурток: хто з Шайгорода приїхав, хто з Дунаєвець, бурсачня з Бару; крутян було найменше. Хто сливи їв, виймаючи з квітчастої хустини, що прийшласть татові з церкви за шлюб; хто яблука витягав з кишені: гризне і закриється кулаком, щоб не всі бачили, як він

запахється; бурсаки кукурудзу гризли. І всі, хто чим багатий — хто недоїдок червивого яблука, хто об'їдений качан кукурудзи, хто кісточки з сливок — склали на вікно купками, по рядам. Багатші дзьобали виноград, хто з хустини, хто з кашкета, і об'ївши грону, або склали переїди до гурту на вікно, або кидали через голову. Другий ще й оглядався, чи далеко впаде. Хто не мав чим горла заткати, бесідували один з одним або так на гурт, виймаючи з голови, як з мішка, різні штуки прошлого життя. Хто гірший боягуз, той балакав про екзамен, що висів на носі, розпитувався, вивідував і зітхав голосно, наче позіхає, а в душі молився: «Господи, допоможи!» Антосьо, відома річ, пристав до крутян, та не мав чим горла запхати, то й почав теревені; чи вспів, чи не вспів він розказати, як вакаціювалось, як до Кам'янця доїхав, де живе — як щось іде — таке нечвидне, що й глянути гидко: на одно око сліпе, вид йому покрутило та повертіло; згорблене і все плечима зносить, наче що вбралось, мовляв, межі воші та й гризуть. Ішло воно просто до гурту.

— Куди! куди! — озвались баряни. — Мимо, пташка з закованим носом!

— Хто це? — поспитав Люборацький.

— Донощик, — відказали йому. — Еге? А як зветься?

— Робусинський.

— Я Робусинського зазнаю в Крутих. Цей там не був?

Не зразу відказали Антосьові на це запитання, бо не всі знали, проте відказав котрийсь:

— З рік, чи що.

— То це ж той самий! він у вторий клас пішов з Крутих. Тільки тоді він не був такий гидкий, як тепер. Що це? віспа його так поправила?

— Добра віспа! з руками! То школа справилась. Гей! хто зна? розкажіть, хай новий чоловік послуха та й знакомим передасть, щоб вся семінарія знала, що воно за чадо!

Вийшов один з гурту, хитнувся на стану, протер вуса — ті, що не було, — відкашлянувся і почав:

— То масте, жили ми в одного столяра — нас чоловіка з вісім. Знаєте, зібрались всі своєкошті, не бурсаки... — З цим словом мигнув він під бороду бурсака, що тут же стояв поблизу.

— Пашов! — озвався той і каже: — язиком мели, що хоч, а рукам волі не давай!

— Ой же, зозулько моя? А шурі смачні? добре наїдалисьтеся?

— Он кінчай, що почав еси! А це й сам дізнаєш, коли дасть бог, що й твого батька; вхопить.

— А твого вже вхопило? То мого не чіпай, бо битиму.

— Ну-ну! кінчай отам!

І той почав:

— Так, кажу (відкашлянув і сплюнув), зібралось нас вісім чоловіка своєкоштовників на квартиру до одного столяра. Всі, знаєте, хлопці ручі: чи в баштан, чи в яблука, чи вибити, чи випити — всі, як один. Радіємо так, що годі. Та не пройшло більш місяця, як тягнуть нас всіх вісьмох до інспектора, і він все нам розказує, що ми робили, що навіть думали зробити. Все знає!.. Що за чорт? Всі, здається, добрі, а один диявол єсть. Невже ж самих себе остерігатись? А про те ні гадки, що Робусинський через тин. Він вже й битий був за доноси, то закаявся і притихло. Хтось-таки поспитав його: «чи не ти язика присолодив?» — та він руками й ногами відхрещується. Не дух же святий навіває інспектора! От ми й зговорились докопатись до донощика. Аж от кінчаються М'ясниці, настає масляна. Розпустили нас на масницю, а ми й завели вараниці і давай різати в мар'яша, в дружбарта, а хто й просто в візка. Не все ж, знаєте, і в неба грати! Оттак собі гуляємо, а в суботу інспектор рум до хати — саме тільки обідати подали. Полякались ми, та дурно; бо пошукав він усюди — в скриньках, в кроватях, поза образи, а в шапку не заглянув, що висіла на цвяшку коло порога, то й не знайшов картів. З тим і пішов, тільки розказав, хто скільки виграв, скільки програв за масницю; хто в яку гру любить грати; наживав та й тільки. «Ні, вже! —

кажемо, — треба зловити та провчити цю пташку з закованим носом!» Постановивши так та порадившись, на пуцання посилаємо по горілку. Пішов той, а решта сидимо, очікуєм і тільки поглядаєм один на одного. Вареники, знаєте, парують на столі... От і живицю принесли. Телепнули ми по красовулі, не кожен і закусив, а декотрий і не обітреться, як під вікном застугоніло, занявчало.

— Єсть! — кажемо, та на двір.

В столяра було шість чоловіка челядників; ми й пообіцяли їм на могорич, як зловлять; а вони й зловили раба божого і волочуть до хати — оцього самого Робусинського.

— А! сучий же ти син! то ти так покався? Нап'яткуймо його! щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо.

Як же? чим же? Хто радить пекти, хто щипати. А він, собака, тільки скавучить.

— Між нами, знаєте, був третьокласник — тепер він вже в четвертім класі. Цей, ні слова не сказавши, махнув у столярню і вніс політуру, а трохи чи не сирвасер в пляшечці з квачиком. Ми й наполітурували йому собачий вид та й...

— Цссс! — перебили з гурту. А то професора побачили і кинулись в розліт, як курчата від шуляка, лиш недоїдки свідчили, що тут були люди, та й добрі теребії.

Отта політура й поправила, мовляв той, Робусинському обличчя.

Так розполохані хлопці не кожен і пару собі знайшли, а більш того, що побрели поодинці, кожен думаючи, що йому здавалось лучче; а Антосьо згадав Крутянщину й давнє товариство з Робусинським, і те, як цей осиротів і мусів податись в бурсу, а пішовши, пропав. І жалко йому було хлопця, і злість поривала на ледачого; то мандруючи повз костьол, на Фільварки ніби, й каже сам до себе:

— Я б йому ще сіллу присипав, щоб знав, як язик присолодювати; та порохом натер би, — і показує руками, як то натирав би, прудко приговорюючи, — отак, отак, натирав би! отак, отак!

— *Knysz tapat mysz, po-pod mury łapał szczury, po-pod dachi łapał ptachi!*

Аж жажнувся, сірома, почувши цей крик, глянув — а то кричать гімназисти гуртом. Кинув він оком і на камінці, що наче навмисне лежали порозкидані, та соромивсь підняти і, щоб хутче збутись того глуму паничівського, не побіг би, полетів би, — так сором. От і постьобав неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить. І Робусинського забув, а вже малювалось перед очима, як би він потовк гімназиста, щоб не чіпав... Як на те ж і гімназист попавсь йому назустріч в глухім проулку. Не думавши, не гадавши, ні слова не сказавши, Антосьо лясь його по щоці!

— *Za co rap bijesz?* — озвавсь той.

— Не прозивайсь! — гукнув Антосьо, та по щоці, та ще.

— *Co ja rapu winien?* — кричить гімназист, вп'явшись Антосьові в барки.

— Еге! ти ще й спинаєшся проти мене! — заговорив Антосьо і так черкнув тим об землю, аж загуло. Дав ще скільки мордасів, — ви всі, — каже, — сучі діти, однакові! — та й чкурнув поза дімками. Хіба там зменшав бігу, де здибав кого. Обтріпавсь гімназист та й пішов; а Антосьо вибравсь у Палестину та й глянув тоді на долоні, що пашіли наче в лапки грався, і червоні були, як раки.